

Jacek Wojnicki

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4289-989X>

Katedra Systemów Politycznych, Uniwersytet Warszawski, Polska

Restytucja i przekształcenia ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej

1. Wprowadzenie

Myśli i ruchy polityczne agraryzmu w wydaniu słowiańskim zaczęły się kształtować na początku XX stulecia, uległy znacznemu rozwinięciu w okresie międzywojennym i obumarciu w swojej klasycznej postaci tuż przed wybuchem II wojny światowej. Kierunek ten stanowił – jak zauważył Andrzej Lech – swoisty fenomen tylko dla omawianego regionu Europy. Agraryzm słowiański był prądem zróżnicowanym w swoich doktrynach i programach. Jego interpretacje stanowiły nawiązanie do sytuacji wewnętrznej (społeczno-gospodarczej i wieloetnicznej) danego państwa¹.

Partie agrarne odwołujące się do elektoratu wiejskiego funkcjonowały przed 1939 rokiem we wszystkich omawianych państwach. Stanowiło to naturalną konsekwencję rolniczego charakteru państw regionu Europy Środkowowschodniej (z wyjątkiem Czechosłowacji, która była państwem rolniczo-przemysłowym)². Okres rządów komunistycznych zaburzył funkcjonowanie dotychczasowych ugrupowań politycznych. Komuniści, wprowadzając monopolistyczne rządy po II wojnie światowej, wyeliminowali konkurentów z rynku politycznego. Jedynie w niektórych państwach ostały się ugrupowania uznające przewodnią rolę partii komunistycznych (tzw. partie sojusznice). Do

¹ Zob. A. Lech, *Agraryzm w ruchu ludowym państw słowiańskich (1918–1939)*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007, s. 34 oraz W. Roszkowski, *East Central Europe. A Concise History*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Jagielloński, Warsaw 2015.

² Zob. Z. Hammerling, *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1987 oraz R. Turkowski, *Agraryści czechosłowaccy w latach 1899–1935*, cz. 1: *Od narodzin w czasach Cesarstwa Austro-Węgierskiego do rozkwitu w okresie I Republiki*, Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2012; idem, *Agraryści czechosłowaccy w latach 1935–1938–1989*, cz. 2: *Od schyłku działalności w I Republice do emigracyjnej egzystencji na Zachodzie*, Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2013.

tej grupy należały także ugrupowania ludowe w Niemieckiej Republice Demokratycznej, Polsce, Bułgarii. W pozostałych państwach socjalistycznych funkcjonowały jedynie partie komunistyczne, zajmując całe spektrum sceny politycznej³.

Po demokratycznym przełomie 1989 roku mieliśmy do czynienia z pewnym wspólnym procesem na scenie politycznej państw postkomunistycznych. Po pierwsze, wznowiły działalność ugrupowania zakazane w okresie rządów komunistycznych (w tym ugrupowania agrarne). Równocześnie ugrupowania ludowe funkcjonujące w warunkach dominacji partii komunistycznych przechodziły wewnątrzno-polityczną transformację w celu zachowania swoich dotychczasowych wpływów na scenie politycznej (przykład Polskiego Stronnictwa Ludowego czy Bułgarskiego Ludowego Związku Chłopskiego).

W omawianej grupie państw istotną rolę na scenie politycznej odegrały w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: Chorwacka Partia Ludowa (*Hrvatska Seljačka Stranka* – HSS), Narodowa Partia Chłopska w Rumunii (*Partidul Național Țărănesc* – PNȚ), Słoweńska Partia Ludowa (*Slovenska Lidova Stranka* – SLS) oraz Niezależna Partia Drobnych Posiadaczy (*Független Kisgazda Part* – FgKP). Za miernik upoważniający do przypisania danemu ugrupowaniu istotnej roli na scenie politycznej przyjęto dwa kryteria: pomyślny udział w wyborach parlamentarnych oraz kształtowanie koalicji rządowych⁴. Warto jednocześnie nadmienić liczne sukcesy ugrupowań agrarnych w wyborach samorządowych, szczególnie w gminach wiejskich. Szczególny przypadek stanowiło ugrupowanie ludowe w Republice Bułgarii. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku mieliśmy do czynienia z kilkoma ugrupowaniami ludowymi, w większości odwołującymi się do tradycji BZNS. Należy jednocześnie odnotować, iż ani w Czechach, ani na Słowacji nie odnotowano funkcjonowania liczących się ugrupowań ludowych.

2. Casus bułgarski

Bułgarski Ludowy Związek Chłopski (*Bylgarski Zemedalski Naroden Syjuz* – BZNS) powstał na kongresie w Plewen, który miał miejsce w grudniu 1899 roku. Stanowiło to rezultat zaktywizowania się ruchu chłopskiego w Bułgarii, niezadowolonej z politycznych i ekonomicznych warunków życia. Początkowo miał on strukturę organizacji

³ Zob. A. Koseski, *Ludność wiejska w strukturze społeczeństw krajów Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich...*, t. 1 oraz *Communism in Eastern Europe*, ed. T. Rakowska-Harmstone, Indiana University Press, London 1984; F. Fejtó, *A History of the People's Democracies. Eastern Europe Since Stalin*, Praeger Publishers, New York–Washington–London 1971.

⁴ Zob. *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski, P. Fiala, R. Herbut, J. Sroka, Wydawnictwo UW, Wrocław 2003; *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005; A. Antoszewski, *Partie polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Forum Naukowe, Poznań 2005 oraz J. Wojnicki, *Kształtowanie się systemów wielopartyjnych w państwach Europy Środkowowschodniej 1989–2004*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, Pułtusk 2004; *Party Formation in East-Central Europe*, ed. G. Wightman, Edward Elgar Publishing, Aldershot 1995 oraz F. Fejtó, *La fin des démocraties populaires. Les chemins du post-communisme*, Seuil, Paris 1992.

związkowej, zajmującej się także działalnością oświatową. W roku 1900 po fali buntów chłopskich BZNS określił swoje cele polityczne i przekształcił się na kongresie w 1901 roku w ugrupowanie polityczne. Stał się partią reprezentującą interesy małorolnych i średniorolnych chłopów, opowiadającą się za programem demokratycznym⁵.

Największe sukcesy BZNS odnosił na początku lat dwudziestych XX wieku. Partia chłopska zwyciężyła w kolejnych trzech wyborach do Zgromadzenia Narodowego, a jej lider Aleksy Stambolijski otrzymał misję utworzenia rządu. Rząd został krwawo obalony w wyniku prawicowego przewrotu zbrojnego w czerwcu 1923 roku. Lider partii, a zarazem szef rządu został bestialsko zamordowany w swojej willi w Sławowicy⁶.

Władze komunistyczne dopuściły w sierpniu 1945 roku do legalnej działalności odłam BZNS, na czele którego stał Nikoła Petkow. W październiku 1945 roku władze ugrupowania wraz z niezależnymi socjaldemokratami opublikowały deklarację o bojkocie wyborów do parlamentu. Ugrupowania opozycyjne wobec rządu komunistycznego przeciwstawiały się naruszaniu praw i wolności obywatelskich, w tym wolności prasy oraz zdominowaniu przez komunistów służb bezpieczeństwa. Połączone siły opozycji antykomunistycznej pod przewodnictwem Nikoły Petkowa wzięły natomiast udział w drugich wyborach parlamentarnych w październiku 1946 roku. W sumie siły opozycyjne uzyskały ok. 28,5% głosów, co dało im 99 mandatów na 465 ogółem. Latem 1947 roku komunistyczne władze zdecydowały się na ostateczne rozbitcie struktur opozycyjnych. W czerwcu 1947 roku lider ludowców Nikoła Petkow został aresztowany pod zarzutem przygotowania przewrotu zbrojnego, a w wyniku procesu przed sądem okręgowym w Sofii skazano go na karę śmierci⁷.

Po rozbitciu struktur BZNS kierowanych przez N. Petkova funkcjonowała w Bułgarii jedynie partia ludowa, która uznała kierowniczą rolę partii komunistycznej. Stała się ona trwałym elementem sceny politycznej obok rządzących komunistów, posiadając zagwarantowane miejsca w parlamencie oraz radach lokalnych⁸.

Po upadku dyktatury Todora Żiwkova działalność wznowił Bułgarski Ludowy Związek Chłopski im. Nikoły Petkova. Od stycznia 1990 roku mógł on funkcjonować w oficjalnym życiu publicznym, po anulowaniu przez Zgromadzenie Ludowe ustawy z sierpnia 1947 roku o zakazie działalności BZNS pod przywództwem N. Petkova.

⁵ Zob. M. Żmigrodzki, *System partyjny LRB*, PWN, Warszawa 1977, s. 115 oraz R.L. Wolff, *The Balkans in Our Times*, Harvard University Press, Cambridge 1956.

⁶ Zob. J. Jackowicz, *Bułgarski ruch ludowy (od zarania do końca II wojny światowej)*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie...*, t. 1, s. 131 oraz A. Koseski, *Aleksy Stambolijski – przywódca chłopów bułgarskich*, [w:] *ibidem*, s. 139.

⁷ Zob. J. Jackowicz, *Partie opozycyjne w Bułgarii. 1944–1948*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1997 oraz H. Seton Watson, *The East European revolution*, Boulder: Westview Press 1985.

⁸ Zob. M. Żmigrodzki, *Partie sojusznicze w państwach socjalistycznych. 1944–1980*, PWN, Warszawa 1988, s. 126 oraz *Communism in Eastern Europe*, ed. T. Rakowska-Harmstone, Indiana University Press, London 1984.

Drugi odłamek demokratycznego ruchu ludowego stanowił BZNS – „Wraczbą 1”, kierowany początkowo przez S. Giczewa, a następnie przez J. Duparinowa⁹.

Program BZNS im. N. Petkova przewidywał ustanowienie rządów konstytucyjno-prawnych, niezawodne gwarancje dla podstawowych praw i swobód, ustanowienie sprawiedliwości społecznej, priorytet dla własności prywatnej. Ponadto BZNS głosił konieczność zwrotu ziemi ich właścicielom, przywrócenie szacunku narodu bułgarskiego dla trudu rolnika oraz miłości do ziemi. Ugrupowanie dość szybko zdobywało wpływy w społeczeństwie bułgarskim. W grudniu 1989 roku liczyło ok. 59 tysięcy członków, zwłaszcza starych działaczy ludowych z lat czterdziestych XX wieku. Tymczasem w maju 1990 roku do BZNS im. N. Petkova przynależność deklarowało ok. 150 tysięcy członków. Pierwszym liderem ugrupowania został w grudniu 1989 roku Miłan Drenczew¹⁰.

Po 1990 roku trwały rozmowy zjednoczeniowe ugrupowań ludowych, choć nie wszyscy liderzy BZNS im. Petkova akceptowali zjednoczenie z ugrupowaniem postkomunistycznym. Ostatecznie Ogólnokrajowa Konferencja Jedności Chłopskiej odbyła się w lipcu 1991 roku. Przyjęto wówczas uchwałę o połączeniu partii chłopskich w BZNS – Zjednoczony. Na sekretarza generalnego wybrano Cenko Barewa (z BZNS im. Petkova), natomiast przewodniczącym Rady Wykonawczej został wybrany Swetosław Sziwarow (z BZNS). Konferencja przyjęła statut nowego ugrupowania oraz deklarację programową. Postanowiono, iż tymczasowymi barwami ugrupowania będą pomarańczowy i zielony, a symbolem czterolistna koniczyna. Porozumienie przewidywało rozwiązanie trzech organizacji: BZNS, BZNS im. Petkova oraz BZNS „Wraczbą 1” oraz przekazanie nowej partii całego majątku oraz masy członkowskiej¹¹.

Ruch ludowy nie dokonał jednak skutecznego zjednoczenia swoich sił, albowiem część działaczy BZNS im. N. Petkova zaczęła kontestować koncepcje tworzenia jednego ugrupowania z partią satelicką wobec rządów komunistycznych (do lutego 1990 roku). W rezultacie ruch ludowy do jesiennych wyborów parlamentarnych (1991 roku) przystąpił podzielony, co zaowocowało klęską obu odłamów BZNS. Po nadzwyczajnych zjazdach BZNS im. Petkova (15–16 lutego 1992 roku) oraz BZNS (21–22 marca 1992 roku) nasiliły się tendencje zjednoczeniowe. W rezultacie prowadzonych rozmów doprowadzono do zwołania kongresu zjednoczeniowego (7–8 listopada 1992 roku), na którym powołano jeden BZNS. Liderem ugrupowania wybrano Anastazję Mozer, córkę znanego działacza Georgi M. Dimitrowa (Gameto). Rozłam w ruchu ludowym

⁹ Zob. M. Żmigrodzki, *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe i sąd konstytucyjny w Bułgarii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1997, s. 75 oraz L. Holmes, *Post-Communism. An Introduction*, Duke University Press, Durham 1997.

¹⁰ Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej. 1988–91*, Warszawa 1993, s. 14 oraz *New Europe. The Impact of the First Decade*, red. T. Harmstone-Rakowska, P. Dutkiewicz, vol. 2, Institute of Political Studies, Collegium Civitas Press, Warsaw 2006.

¹¹ Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych...*, s. 69 oraz *Party Formation in East-Central...*

nie został jednak przewyciężony do końca, nadal funkcjonował bowiem odłam BZNS im. Petkowa w ramach Unii Sił Demokratycznych (kierowany przez Georgi Petrowa)¹².

Tendencje dezintegracyjne w ramach ruchu ludowego dały o sobie znać w następnym roku. W listopadzie 1993 roku liderzy BZNS, którzy nie pogodzili się z decyzjami kongresu partyjnego z listopada 1992 roku, postanowili utworzyć nową organizację. Platformę nowej partii chłopskiej nazwanej BZNS im. Aleksandra Stambolijskiego stanowiło 25 zasad i idei opracowanych przez przedwojennego lidera ruchu agrarystycznego – A. Stambolijskiego. Idee głosiły konieczność tworzenia otwartej i społecznie zorientowanej gospodarki rynkowej, priorytetowe traktowanie kwestii rozwoju rolnictwa i przemysłu spożywczego oraz prywatyzację uwzględniającą czynnik społeczny. W listopadzie 1994 roku władze nowego ugrupowania (wywodzącego się głównie z postkomunistycznego odłamu BZNS) podpisały porozumienie o stworzeniu koalicji wyborczej z Bułgarską Partią Socjalistyczną¹³.

3. Casus węgierski

Partia Drobnych Posiadaczy (*Fügetlen Kisgazda Part*) za oficjalną datę swojego powstania uznaje 1908 rok, gdy powołano Partię Chłopską. Obecna nazwa została przyjęta na kongresie w 1930 roku. Ugrupowanie ludowe – początkowo pod nazwą Partia Chłopska lub Partia Gospodarzy – odgrywała znaczącą rolę w życiu politycznym Węgier lat dwudziestych XX wieku. Ugrupowanie wygrało pierwsze wolne i demokratyczne wybory parlamentarne (uzyskując ponad 57% głosów, podczas gdy komuniści zaledwie 17%). Ugrupowanie zostało zmuszone do zawieszenia działalności w 1949 roku, a w październiku 1956 roku zostało reaktywowane zaledwie na kilka tygodni¹⁴. Do wznowienia działalności FKGP dążyły dwie grupy działaczy, które po kilkumiesięcznych sporach zdołały zwołać wspólny kongres w czerwcu 1989 roku. Liderem ugrupowania wybrano wówczas Vincenca Vörösa. Zjednoczenie ruchu ludowego trwało kilka miesięcy, już jesienią 1989 doszło do pierwszej secesji. W grudniu 1989 roku wykluczeni członkowie partii utworzyli Narodową Partię Obywatelską i Drobnych Rolników, która nie odegrała istotnej roli na scenie politycznej¹⁵.

Niezależna Partia Drobnych Posiadaczy wysuwała radykalny program zerwania wszystkich więzów politycznych i gospodarczych ze Związkiem Radzieckim. Postulowała ponadto wystąpienie z Układu Warszawskiego oraz rozliczenie systemu komunistycznego. Ogłosiła publicznie, iż nie poprze żadnego kandydata, który wcześniej należał do partii komunistycznej. Deklarowała się reprezentantem interesów rolnictwa. Domagała się „likwidacji latyfundiów komunistycznych”, zwrócenia ziemi chłopom (czyli przywrócenia stanu sprzed 1947 roku) lub wypłacenia im należnych odszkod-

¹² Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia*. 1992, Warszawa 1994, s. 58.

¹³ J. Bugajski, *Political Parties of Eastern Europe: A Guide to Politics in the Post-Communist Era*, New York–London 2002, s. 802.

¹⁴ Zob. H. Seton-Watson, *op. cit.*

¹⁵ Zob. L. Benda, *Systém politických stran v Maďarské republice*, „Politologický Časopis” 1998, nr 4.

wań. Postulowała jednocześnie likwidację obowiązkowego systemu podatkowego. Głosiła hasła prawdziwej samorządności na wsi. Nawiązywała do etyki chrześcijańskiej, tradycji narodowej oraz wartości demokracji burżuazyjnej. Swoje miejsce na scenie politycznej określała jako na prawo od centrum. Jej program z 1990 roku można określić jako populistyczny oraz demagogiczny. Przed wyborami w marcu 1990 roku liczyła ok. 50 tysięcy członków, a jej naturalny elektorat stanowili mieszkańcy wsi i małych miasteczek¹⁶.

Po 1990 roku Partia Drobnych Posiadaczy doznała procesu dezintegracji, który zmniejszył jej rolę na węgierskiej scenie politycznej. Pierwszy rozłam miał miejsce jeszcze w 1989 roku, wówczas od ugrupowania odłączyła się grupa używająca nazwy Narodowa Partia Drobnych Posiadaczy. Zarzucała władzom partii zbytne koncentrowanie się na problematyce wiejskiej. Dalsza dezintegracja wewnętrzna miała miejsce w początkach 1992 roku. Wówczas jej przewodniczący Jozef Torgyan ogłosił wystąpienie z koalicji rządowej tworzącej centroprawicowy gabinet Jozefa Antalla. Lider argumentował wspomnianą decyzję niewystarczającymi postępami dokonanymi w programie reprivatyzacji gruntów rolnych oraz uzupełniającym programie rekompensat dla byłych właścicieli. Decyzja władz partii spowodowała rozłam w ugrupowaniu, tylko bowiem 12 deputowanych poparło stanowisko lidera FKgP. Większość klubu parlamentarnego (33) nie zdecydowała się na opuszczenie koalicji rządowej. Powstała skomplikowana sytuacja dla funkcjonowania partii. Z jednej strony władze partii nie były w stanie utworzyć nowego klubu parlamentarnego, natomiast z drugiej – istniejący na forum Zgromadzenia Krajowego klub (tzw. Frakcja „33”, a potem „36”) nie posiadała realnego poparcia poza parlamentem. Równocześnie w samej frakcji narastały tendencje odśrodkowe, które zaowocowały kolejnymi rozłamami¹⁷.

W kampanii wyborczej wiosną 1994 roku Partia Drobnych Posiadaczy postulowała konieczność dalszych zmian ustrojowych (nowa konstytucja, powszechne wybory prezydenckie, odwoływalność posłów, gwarancje demokratyczne), rewizji długu publicznego, reprivatyzacji oraz przerwania grabieżczej prywatyzacji. Głosiła konieczność ochrony towarów węgierskich oraz autentycznej ochrony środowiska. Domagała się ogłoszenia listy dawnych współpracowników komunistycznych służb specjalnych oraz bezpartyjnych i wiarygodnych mediów. FKgP głosiła konieczność gospodarczej i kulturalnej odnowy Węgier oraz prowadzenia pokojowej dyplomacji wobec sąsiadów (Rumunia, Słowacja). Pakiet socjalny uwzględniał pewność egzystencji dla wszystkich, pracę oraz mieszkanie dla młodzieży, a także nowy system emerytalny. Dużo miejsca w programie Partii Drobnych Posiadaczy poświęcono ochronie węgierskiej rodziny

¹⁶ Zob. M. Szczepaniak, S. Zyborowicz, *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1995, s. 26 oraz *Cet etrange Post-Communisme: rupture et transitions en Europe central et oriental*, ed. J.Ch. Szurek, G. Mink, CNRS Edition, Paris 1992.

¹⁷ Zob. K. Sobolewska-Mysłik, *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*, Kraków 1999, s. 115 oraz A. Agh, *The Politics in Central Europe*, Sage, London 1998.

(prorodzinny system podatkowy) oraz wartości chrześcijańskich (wspierania Kościoła, szkół i instytucji kościelnych)¹⁸.

Partia Drobnych Posiadaczy kierowana przez Jozefa Torgyana prowadziła coraz bardziej stanowczą politykę o charakterze prawicowym – radykalno-populistyczną. Ugrupowanie ludowe podczas kadencji Zgromadzenia Krajowego w latach 1990–1994 występowała jako tradycyjna partia konserwatywna, stworzona przede wszystkim w celu reprezentowania interesów rolników oraz drobnych właścicieli. Publicyści określali wówczas FKgP jako ugrupowanie reprezentacji interesów lub jako partię warstwową. Po znacznym sukcesie w wyborach w 1994 roku ugrupowanie dokonało nagłego zwrotu – określało się jako lidera ugrupowań opozycyjnych wobec koalicji socjalliberalnej – zaczęła głosić politykę „odnowy” państwa, zawierającą wszystkie istotne elementy prawicowej, populistycznej polityki o nastawieniu narodowym¹⁹.

Ponowny proces dezintegracji ugrupowania miał miejsce po 1999 roku, gdy ugrupowanie ponownie tworzyło centroprawicową koalicję rządową. Problemy FKgP były związane z oskarżeniami korupcyjnymi, kierowanymi pod adresem lidera ugrupowania – Jozefa Torgyana i członków jego rodziny, jak również innych członków kierownictwa partii ludowej. Na przełomie 1999/2000 ugrupowanie pogrążyło się w wewnętrznym kryzysie, rozpoczął się proces dekompozycji FKgP. Spory wewnątrzpartyjne znalazły w szybkim czasie swoje odzwierciedlenie w spadku popularności ugrupowania w sondażach opinii publicznej. Należy podkreślić, iż analitycy węgierscy zgodnie oceniali, iż w procesie dezintegracji Drobnych Rolników swój udział miała główna partia ówczesnej koalicji – Fidesz²⁰.

4. Casus rumuński

W Rumunii Partia Chłopska powstała w 1895 roku, a w 1908 wyodrębniła się z niej Partia Konserwatywno-Demokratyczna. Na czele ugrupowania stanął Take Ionescu²¹. Po I wojnie światowej główną rolę na scenie politycznej odgrywały dwa ugrupowania: liberałowie i konserwatyści. Partia Konserwatywna w 1918 roku zmieniła nazwę na Partię Ludową, aby pozyskać chłopskich wyborców i w większym stopniu oddziaływać na swój elektorat. Na jej czele stanął generał Alexandru Averescu, późniejszy wielokrotny szef rządu o chłopskim pochodzeniu. W grudniu 1918 roku zainaugurowała działalność Partia Chłopska (tzw. caraniści), kierowana przez Iona Mihalache. Do

¹⁸ Zob. M. Szczepaniak, *Wybory parlamentarne na Węgrzech (8 i 29 V 1994)*, [w:] *Polska i państwa sąsiedzkie. Wybory parlamentarne i prezydenckie. 1993–1995*, red. S. Zyborowicz, Wydawnictwo UAM, Poznań 1997, s. 106.

¹⁹ Zob. T. Fricz, *Demokratyzacja, system partyjny i wyborczy na Węgrzech*, [w:] *Janusowe oblicze transformacji na Węgrzech. 1990–1998*, red. M. Schmidt, L.G. Tóth, Warszawa 2001, s. 116 oraz *Party Formation in East-Central...*

²⁰ Zob. B. Góralczyk, *Węgry. Transformacja pokomunistyczna. 1990–2003*, Studio Wydawnicze Familia, Warszawa 2003, s. 224.

²¹ Zob. M. Willaume, *Rumunia*, Trio, Warszawa 2004, s. 100 oraz R.L. Wolff, *The Balkans in Our Times*, Harvard University Press, Cambridge 1956.

chłopskiego elektoratu próbowała się także odwoływać Rumuńska Partia Narodowa Siedmiogrodu. Jej przywódcami byli Alexandru Vaida-Voevod oraz Iuliu Maniu. Oba ugrupowania w październiku 1926 roku dokonały zjednoczenia w Partię Narodowo-Chłopską (*Partidul Național Țărănesc* – PNTȚ), stając się istotnym ugrupowaniem na scenie politycznej²².

Po II wojnie światowej w latach 1944–1947 Narodowa Partia Chłopska stanowiła – obok liberałów – jedną z głównych sił opozycji antykomunistycznej. Początkowo wchodziła w skład rządu jedności, ale już w lipcu 1947 roku ugrupowanie chłopskie zostało rozbite. Lider PNTȚ Iuliu Maniu został aresztowany, a następnie sądzony, natomiast samo ugrupowanie rozwiązano²³.

Pluralistyczna scena polityczna zaczęła ponownie się odradzać po obaleniu dyktatury Nicolae Ceaușescu. W grudniu 1989 roku działacze ludowi z emigracji oraz kraju postanowili wznowić funkcjonowanie Narodowej Partii Chłopskiej. Zadeklarowała się ona jako ugrupowanie chadeckie. Przewodniczącym ugrupowania został Corneliu Coposu, a jego zastępcą przybyły z emigracji Ion Rațiu. Ugrupowanie włączono do Tymczasowej Rady Jedności Narodowej w lutym 1990 roku. Przed wyborami prezydenckimi i parlamentarnymi w maju 1990 roku C. Coposu doprowadził do zjednoczenia z drobnym ugrupowaniem chadeckim i partia uzyskała nową nazwę – *Partidul Național Țărănesc-Creștin și Democrat* – PNTȚCD²⁴.

Należy podkreślić, iż w Rumunii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku funkcjonowała także druga partia odwołująca się do wiejskiego elektoratu. W roku 1990 została zainaugurowana działalność Demokratycznej Partii Chłopskiej (*Partidul Democrat Agrar din România* – PDAR). Ugrupowanie nie odgrywało jednakże poważniejszej roli na scenie politycznej²⁵.

5. Casus słoweński

Pod koniec XIX stulecia zaczęły się formować pierwsze słoweńskie ugrupowania polityczne. Ówczesna scena polityczna podzieliła się na trzy bloki. Dominował blok konserwatywny, występował również liberalny oraz socjaldemokratyczny. Największym ugrupowaniem była należąca do bloku konserwatywnego Słoweńska Partia Ludowa (*Slovenska Lidova Stranka* – SLS), na której czele stali: Ivan Šušteršič, Antun Korošec oraz Janez Evangelist Krek. Krek był twórcą nurtu w ramach SLS – Ruchu Chrześcijańsko-Socjalistycznego (KSG). Nawiązując do encykliki papieskiej *Rerum Novarum*

²² Zob. M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 188.

²³ Zob. A. Koryn, *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Ossolineum, Wrocław 1983, s. 280.

²⁴ Zob. M. Willaume, *op. cit.*, s. 257 oraz J. Darski, *Rumunia. Historia, współczesność, konflikty narodów*, Warszawa (brw), s. 44; *Politics, Power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ed. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge: Cambridge University Press 1997.

²⁵ J. Bugajski, *Political Parties of Eastern Europe: A Guide to Politics in the Post-Communist Era*, New York–London 2002, s. 854.

z 1891 roku uformował sieć organizacji związkowych oraz spółdzielni rolniczych. W ten sposób stworzył zaplecze społeczno-gospodarcze dla partii²⁶.

Wśród polityków słoweńskich najbardziej lojalnie w stosunku do Austrii stanowisko reprezentował Ivan Šušteršič, przywódca SLS. Deklarował on lojalność wobec Habsburgów, ale jednocześnie opowiadał się za powstaniem – pod skrzydłami Austrii – państwa Słowian Południowych. Także Anton Korošec deklarował wierność wobec monarchii, ale jednocześnie domagał się autonomii dla Słowenii i realizacji idei trializmu (Austria – Węgry – narody słowiańskie jako trzy elementy monarchii habsburskiej). Najbardziej zdecydowane stanowisko prezentował Janez Evangelist Krek. Opowiadał się on za ukonstytuowaniem państwa jugosłowiańskiego opartego na zasadach federalizmu²⁷.

6. Casus chorwacki

Wiodącym ugrupowaniem w Chorwacji było od lat dwudziestych XX wieku Chorwackie Chłopskie Stronnictwo Ludowe (*Hrvatska Pučka Seljačka Stranka* – HPSS). Zostało założone przez braci Antuna i Stjepana Radiciów w 1904 roku we wsi Hrastovica koło Petrinji. Program nowego ugrupowania kładł nacisk na oświecenie warstwy chłopskiej pod względem gospodarczym i kulturalnym oraz walkę o podstawowe swobody obywatelskie. Podkreślano konieczność gospodarczego wzmocnienia wsi, zahamowania i zaprzestania wysiedleń oraz zakładania wspólnot wytwórczych. Promowano zakładanie kas oszczędności, potępiano lichwę. Było to jedno z pierwszych, a po kilkunastu latach funkcjonowania wzorcowe ugrupowanie chłopskie w tej części Europy²⁸. Ugrupowanie propagowało chorwacką świadomość narodową. Początkowo opowiadało się za przekształceniem monarchii habsburskiej w związek państw oparty na trializmie (Austria – Węgry – ludy słowiańskie). W 1918 roku lider ugrupowania Stjepan Radić podkreślał konieczność zagwarantowania przez nowe państwo jugosłowiańskie niezależności Chorwacji oraz oparcia relacji z Serbami na zasadzie konfederacji. Tym samym przeciwstawiał się zjednoczeniu z Królestwem Serbii. W roku 1919 został aresztowany przez władze jugosłowiańskie w Zagrzebiu, aby uniemożliwić przedstawienie przez Radića petycji na konferencji pokojowej w Paryżu w sprawie niepodległej Chorwacji. Gdy w 1923 roku przeprowadzono kolejne wybory do Skupsztiny, HPSS odniosła przygniatające zwycięstwo na ziemiach Chorwacji. Lider partii nie brał jednak udziału w pracy parlamentu (mimo iż był deputowanym), ale odbywał podróże po Europie, propagując postulaty niezależności ziem chorwackich. Największą sensacją wywołała

²⁶ Zob. A. Balcer, *Słowenia*, [w:] *Nowe kraje Unii Europejskiej*, red. D. Jędrzejczyk, Warszawa 2005, s. 499 oraz R.L. Wolff, *The Balkans in Our Times*, Harvard University Press 1956.

²⁷ Zob. H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1986, s. 306.

²⁸ Zob. D. Pavličević, *Historia Chorwacji*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2004, s. 284 oraz R.L. Wolff, *The Balkans in Our Times*, Harvard University Press 1956.

jego podróż do Moskwy (Królestwo SHS jak wiele państw europejskich nie uznawało wówczas Związku Radzieckiego)²⁹.

W komunistycznej Jugosławii oba ugrupowania zostały zdelegalizowane, częściowo kontynuowały działalność na emigracji. Wznowienie działalności, zarówno ugrupowania słoweńskiego, jak i chorwackiego nastąpiło w okresie demokratyzacji sceny politycznej federacji jugosłowiańskiej pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku³⁰.

7. Partie agrarne po 1990 roku

Partie agrarne nie odgrywały kluczowej roli na scenie politycznej państw postkomunistycznych. W omawianych państwach brały jednak udział w wyborach parlamentarnych, a nawet prezydenckich. Jej poparcie nie przekraczało 10%, największe sukcesy odnosiła Słoweńska Partia Ludowa w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Słabość ugrupowań, pokrywanie się elektoratu z ugrupowaniami chadeckimi (casus Węgier, Słowenii czy Chorwacji) powodował poszukiwanie układów szerszych koalicji, przeważnie centroprawicowych. Specyficznie ułożyły się losy ugrupowań ludowych w Bułgarii i na Węgrzech z racji częstych rozłamów i sporów wewnątrzpartyjnych. Poniżej zaprezentowano kilka modeli funkcjonowania ugrupowań agrarnych na postkomunistycznej scenie politycznej.

7.1. BZNS – przekształcenia i szukanie nowej formuły

Pierwsze wolne i demokratyczne wybory do Wielkiego Zgromadzenia Ludowego Republiki Bułgarii odbyły się 10 i 17 czerwca 1990 roku. Kandydatów do konstytuandy zgłosiły dwa ugrupowania określające siebie jako Bułgarski Ludowy Związek Chłopski. Pierwszym było dotychczasowe ugrupowanie sojusznicze w rządach komunistycznych (do lutego 1990 roku), drugie natomiast nawiązywało do tradycji ugrupowania kierowanego przez Nikołą Petkowa. W rezultacie – po niepowodzeniu działań zmierzających do zarejestrowania wspólnej listy chłopskiej – oba ugrupowania wybrały samodzielną drogę. Kierowany przez Wiktora Wyłkowa BZNS wystąpił w elekcji do Wielkiego Zgromadzenia Państwowego z samodzielną listą wyborczą (w kolorze pomarańczowym). Natomiast BZNS im. N. Petkowa podpisał porozumienie wyborcze z innymi ugrupowaniami antykomunistycznymi i brał udział w koalicji Unia Sił Demokratycznych – Zjednoczona Koalicja (karty niebieskie). W wyniku wyborów w składzie konstytuandy znaleźli się deputowani chłopscy z obu ugrupowań (10 w ramach SDS) oraz 16 w ramach BZNS³¹.

W kolejnej elekcji przeprowadzonej w październiku 1991 roku sytuacja ugrupowań ludowych nie uległa większej zmianie. Mimo podejmowanych wysiłków nie udało się

²⁹ Zob. P. Żurek, *Chorwacka Partia Chłopska w XX wieku*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie...*, t. 1, s. 197.

³⁰ Zob. *Yugoslavia and After. A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ed. D.A. Dyker, I. Vejvoda, Longman, London–New York 1996 oraz P. Garde, *Vie et mort de Yougoslavie*, Seuil, Paris 1992.

³¹ Zob. J. Jackowicz, *Bulgaria od rządów komunistycznych...*, s. 28–34 oraz *Party Formation in East-Central...*

doprowadzić do zjednoczenia partii chłopskich. BZNS postanowił ostatecznie zgłosić samodzielnie listy wyborcze. Natomiast BZNS im. Petkowa utworzyła razem z Partią Socjaldemokratyczną SDS – Centrum. W deklaracji politycznej podkreślono, iż koalicja stawia sobie zadanie obrony zasad demokracji i przeciwstawiania się wszelkim skrajnym i reakcyjnym tendencjom. Centrum stało na stanowisku, iż wybory powinny być przeprowadzone możliwie szybko (czyli w 1991 roku), ale najpierw konstytuanta powinna przyjąć nową ustawę zasadniczą oraz kluczowe ustawy gospodarcze. Deputowani z BZNS im. Petkowa uzasadniali ich brak zgody na przyłączenie się do bojkotu prac konstytuanta moralnym obowiązkiem wobec wyborców, którzy delegowali ich do prac konstytucyjnych³².

Wybory w październiku 1991 roku zakończyły się klęską dla obu nurtów ruchu ludowego. Ani BZNS – Zjednoczony, ani BZNS im. Petkowa nie zdołały przekroczyć 4% progę wyborczego, choć były blisko. Pierwsza partia ludowa zanotowała poparcie rządu 3,86%, natomiast BZNS im. Petkowa – 3,44%. Dla BZNS im. Petkowa niefortunna okazała się decyzja opuszczenia Unii Sił Demokratycznych i wystawienia samodzielnych list wyborczych. Z kolei wzajemne animozje pomiędzy oboma ugrupowaniami ludowymi okazały się tak wielkie, iż BZNS Miłana Drenczewa nie zdecydował się na utworzenie wspólnej listy z BZNS – Zjednoczony³³.

Kolejne wybory parlamentarne w Bułgarii odbyły się w grudniu 1994 roku. Ruch ludowy przystąpił do nich tradycyjnie podzielony. Bułgarski Ludowy Związek Chłopski im. A. Stambolijskiego utworzony w kwietniu 1993 roku przez działaczy dawnego prokomunistycznego BZNS przystąpił do elekcji w ramach szerokiej koalicji lewicowej pod przewodnictwem Bułgarskiej Partii Socjalistycznej. Powyższa koalicja wygrała zdecydowanie wybory do Zgromadzenia Narodowego, uzyskując 43,5% głosów (co dało 125 z 240 ogółem). Natomiast drugi demokratyczny odłam ruchu ludowego przystąpił do wyborów w ramach koalicji pod nazwą Związek Ludowy. Utworzyła ją dwa ugrupowania: Partia Demokratyczna kierowana przez Stefana Saworowa oraz BZNS kierowany przez Anastazję Moser. Związek Ludowy uzyskał poparcie ponad 6,5% głosów, co przełożyło się na 18 mandatów³⁴.

W kolejnych wyborach do Zgromadzenia Narodowego sytuacja ruchu ludowego nie uległa większym zmianom. BZNS kierowany przez A. Moser przystąpił do szerokiej koalicji centroprawicowej skupionej wokół Unii Sił Demokratycznych pod nazwą Zjednoczone Siły Demokratyczne. Koalicja ta zdecydowanie wygrała wybory, uzyskując 52,3% głosów (co dało razem 137 mandatów). Z kolei drugi nurt ruchu chłopskiego podpisał porozumienie wyborcze z Bułgarską Partią Socjalistyczną i innymi ugrupowaniami centrolewicowymi pod nazwą Demokratyczna Lewica. Po kilku dniach lider BZNS im. A. Stambolijskiego Swetosław Sziwarow postanowił wycofać się z sojuszu

³² Zob. J. Jackowicz, *Bułgaria od rządów komunistycznych...*, s. 54.

³³ Zob. *ibidem*, s. 77–79 oraz *Party Formation in East-Central...*

³⁴ Zob. B. Pioskowik, *Bułgaria, [w:] Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSiM, Sosnowiec 2005, s. 172.

wyborczego z socjalistami, ale odłam BZNS im. A. Stambolijskiego z Drogomirem Szonowem pozostał w koalicji. Demokratyczna Lewica uzyskała w wyborach poparcie 22%, co stanowiło 58 mandatów³⁵.

Podobna sytuacja miała miejsce podczas kolejnych wyborów do Zgromadzenia Narodowego w czerwcu 2001 roku. Zniechęcenie do polityki oraz nieufność do dotychczasowej elity politycznej zaowocowała wówczas sukcesem ugrupowania skupionego wokół byłego cara Symeona II. Natomiast ruch ludowy brał udział w tej elekcji jako słabszy partner w dwóch większych koalicjach: centrolewicowej – Koalicja dla Bułgarii (BZNS im. A. Stambolijskiego) oraz centroprawicowej – Zjednoczone Siły Demokratyczne (BZNS kierowany przez A. Moser). Połowę mandatów w nowym parlamencie zdobył Narodowy Ruch Symeon II, natomiast obie koalicje odegrały rolę drugoplanowe. Na Zjednoczone Siły Demokratyczne padło ponad 18% głosów (51 mandatów), z kolei na Koalicję dla Bułgarii – ponad 17% (co dało 48 mandatów)³⁶.

7.2. FKGP – restytucja „starego szyldu”

Wybory do Zgromadzenia Krajowego na Węgrzech odbyły się na przełomie marca i kwietnia 1990 roku. Partia Drobnych Posiadaczy uzyskała trzeci rezultat, głosowało na nią ok. 11% wyborców (w obu turach głosowania), co przełożyło się na 44 mandaty. Ugrupowanie było nieusatysfakcjonowane osiągniętym rezultatem, sondaże przedwyborcze bowiem dawały FKGP 4–6% więcej. Dodatkowo w drugiej turze nie nastąpiło przesunięcie poparcia elektoratu w stronę ludowców. Partia została przypisana do swojego ograniczonego i cząstkowego elektoratu. Nie udało się jej wyłamać ze schematu ugrupowania jednej kwestii (zwrotu skolektywizowanej ziemi rolnikom)³⁷.

Kolejne wybory parlamentarne odbyły się w maju 1994 roku. Partia Drobnych Posiadaczy osłabiona wewnętrznymi sporami z lat poprzednich wystawiła kandydatów we wszystkich 20 okręgach jednomandatowych, ale nie we wszystkich ze 176 okręgów jednomandatowych. Tym razem rezultat ludowców pozwalał sklasyfikować FKGP jako czwartą siłę węgierską (po socjalistach, liberałach i centrystach z MDF). Ugrupowanie uzyskało 8,46% głosów, co dało mu prawo do obsady 14 mandatów parlamentarnych³⁸.

Trzecie wybory parlamentarne miały miejsce w maju 1998 roku. W pierwszej turze głosowania znaczny sukces odnotowali kandydaci FKGP, na których głos oddało ponad 13% wyborców. Oznaczało to trzeci rezultat wyborczy – po socjalistach i Młodych Demokratach. Przed drugą turą kierownictwo ugrupowania wydało komunikat, w którym zalecano kandydatom pravicowym, aby w „celu detronizacji liberalno-bolszewickiej władzy” odstąpili od wzięcia udziału w głosowaniu na korzyść kandydatów

³⁵ J. Jackowicz, *Bułgaria*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia...*, s. 42.

³⁶ Zob. B. Pioskowiak, *op. cit.*, s. 174.

³⁷ Zob. A. Körösnéyi, *Węgierskie wybory parlamentarne. Rok 1990*, [w:] *Wybory i narodziny demokracji w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 1991, s. 70.

³⁸ Zob. S. Zyborowicz, *Wybory parlamentarne na Węgrzech (8 i 29 maja 1994)*, [w:] *Polska i państwa sąsiedzkie. Wybory parlamentarne i prezydenckie w latach 1993–1995*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1997, s. 109 oraz *Party Formation in East-Central...*

Fidesz oraz Forum Demokratycznego (MDF). Odezwa znalazła swoje odzwierciedlenie – swoje kandydatury wycofało 82 polityków chłopskich. Kandydaci Fidesz zrezygnowali natomiast z udziału w wyborach w tych okręgach, gdzie wyższe notowania odnotowywali politycy Partii Drobnych Posiadaczy. W rezultacie reprezentacja FKGP liczyła w Zgromadzeniu Krajowym 48 deputowanych, w tym 12 wybranych w okręgach jednomandatowych³⁹.

Czwarte wybory do parlamentu węgierskiego odbyły się w kwietniu 2002 roku. Kryzys wewnątrz Partii Drobnych Posiadaczy rozpoczął się po ujawnieniu w styczniu 2001 roku nadużyć w ministerstwie rolnictwa kierowanym przez przewodniczącego partii Jozefa Torgyana. Ceną za uporczywe trzymanie się przez Torgyana na czele ludowców był niekorzystny obraz ugrupowania jako partii najbardziej skorumpowanej i w efekcie jej zniknięcie ze sceny politycznej. W sumie 49-osobowy klub parlamentarny opuściło lub zostało zeń usuniętych 15 przeciwników lidera FKGP. Nie zdołali jednak utworzyć jednego ugrupowania, lecz podzielili się na trzy stronnictwa. Należały do nich: Węgierska Partia Obywatelska Drobnych Posiadaczy kierowana przez Zsolta Lányiego, Federacja Drobnych Posiadaczy Sándora Cseha oraz Demokratyczna Federacja Niezależnych Drobnych Posiadaczy – poprzednio związek zawodowy Jánosa Szabó, które następnie zawierały sojusze przedwyborcze. Równocześnie część byłych deputowanych Partii Drobnych Posiadaczy przeszła do Fidesz oraz MDF. W rezultacie ugrupowanie kierowane przez Jozefa Torgyana przystąpiło do wyborów parlamentarnych znacznie osłabione, co znalazło swój wyraz w wynikach głosowania. Na listy FKGP padło zaledwie 0,76% głosów⁴⁰.

7.3. PNŃ – poszukiwanie miejsca w szerokiej koalicji

W Rumunii tzw. partie historyczne (do których były zaliczane ugrupowania ludowe oraz liberalne) nie odegrały znaczącej roli w pierwszych wyborach po obaleniu dyktatury N. Ceaușescu. W maju 1990 roku odbyła się wspólna elekcja Prezydenta Rumunii oraz obu izb parlamentu – Izby Deputowanych oraz Senatu. Miażdzący sukces odnieśli w wyborach kandydaci Frontu Ocalenia Narodowego, czerpiący legitymację do sprawowania władzy z odsunięcia dyktatora w grudniu 1989 roku. Niemniej jednak Narodowa Partia Chłopska zgłosiła kandydata na urząd głowy państwa oraz do parlamentu. Kandydatem ludowców był Ion Ratiu. Uzyskał on trzeci rezultat w wyborach – poparło go zaledwie 4,3% głosujących⁴¹. Jednocześnie odbyły się wybory do parlamentu. Lu-

³⁹ L. Benda, *System partyjny Węgier*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski et al., Wydawnictwo UW, Wrocław 2003, s. 95.

⁴⁰ Zob. J. Darski, *Węgry*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2001–2002. Rocznik XI–XII*, Wydawnictwo PAN, Warszawa 2004, s. 261.

⁴¹ Dla porównania warto nadmienić, iż kandydata rządzącego Frontu Ocalenia Narodowego – Iona Iliescu poparło ok. 85% głosujących, natomiast kandydata drugiej partii historycznej PNL – 10,5% głosujących. Zob. *Politics, Power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ed. K. Dawsa, B. Parrott, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

dowcy uzyskali jedynie 13 mandatów (na 414 ogółem), a w wyborach listy PNȚCD uzyskały poparcie 2,56% (Izba Deputowanych) oraz 2,50% (Senat).

Wobec przewagi polityków FSN partie opozycyjne postanowiły zjednoczyć siły. W rezultacie podjętych rozmów doszło do zawiązania koalicji pod nazwą Konwencja Demokratycznej Rumunii (*Convenția Democrată Română* – CDR). Szefem koalicji został wybrany lider caranistów Corneliu Coposu. Dzięki energicznym zabiegom Coposu Konwencja zaproponowała na urząd prezydenta Emila Constantinescu. Wybory do parlamentu i na urząd prezydenta odbyły się we wrześniu 1992 roku. Przyniosły one ok. 20% poparcia dla list CDR, podobne poparcie zanotował kandydat opozycyjnej koalicji do Pałacu Prezydenckiego. W rezultacie wyborów w Izbie Deputowanych zasiadło 41 deputowanych z PNȚCD, natomiast w Senacie – 21.

Kolejne wybory odbyły się w listopadzie 1996 roku. Przyniosły one zwycięstwo Konwencji Demokratycznej Rumunii. Kandydaci CDR wygrali potrójnie: w wyborach prezydenckich (Emil Constantinescu), w Izbie Deputowanych oraz w Senacie. Ogólnie na listy z kandydatami zgłoszonymi przez Konwencję padło ponad 30,17% głosów. Caraniści uzyskali 83 mandaty deputowanych oraz 27 senatorskie⁴².

Najważniejszym wydarzeniem politycznym w 2000 roku była seria wyborów – począwszy od elekcji lokalnej (czerwiec), skończywszy na wyborach prezydenckich oraz parlamentarnych (listopad 2000 roku). Największe ugrupowanie Konwencji caraniści ponieśli w nich druzgocące klęski. Pierwszym symptomem utraty popularności kandydatów PNȚCD były wybory lokalne. Ludowcy nie uzyskali w nich ani jednego merostwa. Na tej partii skupiło się główne niezadowolenie społeczeństwa, które dało wyraz ogromnemu zawodowi z racji niespełnionych obietnic ze zwycięskiej kampanii z 1996 roku. W rezultacie porażki wyborczej nastąpiła rekonstrukcja sceny politycznej. Rozpadowi uległa koalicja zawiązana w 1992 roku (mowa o Konwencji Demokratycznej Rumunii). Za główną przyczynę porażki politycy PNȚCD uznali nielojalność koalicjantów z CDR. W tej sytuacji caraniści postanowili startować w wyborach prezydenckich i parlamentarnych samodzielnie z kandydaturą E. Constantinescu na prezydenta oraz M. Isarescu (ówczesny szef rządu) na premiera. Jednocześnie caraniści zadeklarowali otwartość na sojusze z ugrupowaniami centroprawicowymi. Ich rezultatem było utworzenie nowej formuły koalicyjnej – Konwencja Demokratyczna Rumunii 2000. W jej skład weszli – oprócz caranistów – Unia Sił Prawicowych, Federacja Ekologiczna, Partia Mołdawian oraz Chrześcijańsko-Demokratyczny Sojusz Narodowy kierowany przez Victora Ciorbea. Ambitne plany nowej formacji politycznej pokrzyżowała rezygnacja z kandydowania na urząd prezydenta E. Constantinescu. Oficjalnym powodem była porażka w zwalczaniu korupcji, co stanowiło jeden z głównych postulatów kampanii z 1996 roku. Nieoficjalnie politycy przyznawali, iż sondaże przedwyborcze

⁴² Zob. W. Bryndas, *Rumunia*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005, s. 141; B. Dziemidok-Olszewska, *System polityczny Rumunii*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005, s. 441 oraz <http://www.pntcd.ro/>.

nie dawały kandydatowi (dodajmy urzędującej głowie państwa) żadnych szans, nawet w przejściu do drugiej tury. W tej sytuacji koalicja zdecydowała się zgłosić ówczesnego premiera Mugura Isarescu na kandydata w batalii prezydenckiej. Wybory listopadowe (w 2000 roku) przypieczętowały klęskę ugrupowania ludowego. Kandydat prezydencki uzyskał ok. 12% i zajął trzecie miejsce, natomiast CDR w 2000 roku nie zdołała przekroczyć progu wyborczego⁴³.

7.4. SLS-pomiędzy ugrupowaniem ludowym a chadeckim

W Słowenii do pierwszych i demokratycznych wyborów do parlamentu republikańskiego (jeszcze w ramach federacji jugosłowiańskiej) przystąpiła szeroka koalicja ugrupowań demokratycznych pod nazwą Demos. W ramach tej koalicji wchodził także ludowcy, którzy w 1989 roku wznowili działalność Słoweńskiego Związku Chłopskiego (SKZ). Koalicja wygrała wybory w kwietniu 1990 roku, zdobywając ponad 55% głosów. Natomiast ugrupowanie ludowe reprezentowało 34 deputowanych, co stanowiło *nota bene* największy odsetek radnych mandatów w ramach Demos⁴⁴.

Do następnych wyborów w listopadzie 1992 roku ruch chłopski przystąpił pod historycznym szyldem Słoweńskiej Partii Ludowej. Ugrupowanie uzyskało ponad 8,8% głosów, co przełożyło się na 10 mandatów (z 90 ogółem w Zgromadzeniu Państwowym)⁴⁵.

Kolejne wybory parlamentarne miały miejsce w listopadzie 1996 roku i przyniosły największy w historii sukces ludowców, na których listy oddano ponad 19,4% głosów. SLS stało się drugą siłą polityczną Słowenii (po liberalnym LDS), głównym ugrupowaniem opozycyjnym. Dobre notowania partii potwierdza sukces kandydata SLS w wyborach na urząd Prezydenta Republiki w październiku 1997 roku. Reprezentujący SLS Janez Podobnik uzyskał wówczas poparcie ponad 18,4% głosujących, ustępując jedynie popularnemu Milanowi Kučanowi (ok. 55%)⁴⁶.

Kolejne wybory do Zgromadzenia Państwowego odbyły się w listopadzie 2000 roku. Doszło w nim do kilku zawirowań politycznych, istotnych dla ruchu ludowego. Po pierwsze w kwietniu 2000 roku doszło do zjednoczenia ugrupowania ludowego (SLS) oraz chadeckiego (SKD), odwołującego się do podobnego elektoratu. Drugim istotnym wydarzeniem było odsunięcie od władzy koalicji socjalliberalnej skupionej wokół LDS (maj 2000 roku) oraz objęcie teki szefa rządu przez Andreja Bajuka, reprezentanta nowej partii. Jednakże latem 2000 roku kilku polityków SLS+SKD skupionych wokół A. Bajuka postanowiło utworzyć nowe ugrupowanie konserwatywno-ludowe

⁴³ Zob. A. Sowińska-Krupka, *Rumunia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2000*, r. X, Warszawa 2002, s. 183 oraz *New Europe. The Impact of the First Decade*, ed. T. Harmstone-Rakowska, P. Dutkiewicz, vol. 2, Institute of Political Studies, Collegium Civitas Press, Warsaw 2006.

⁴⁴ Zob. S.P. Ramet, *Democratization in Slovenia – the second stage*, [in:] *Politics, power and the struggle for democracy in South-East Europe*, ed. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge 1997, s. 197.

⁴⁵ Zob. R. Morawiec, *Słowenia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 1992*, r. II, Warszawa 1994, s. 160 oraz J. Gow, *Slovenia and the Slovenes: A Small State in the New Europe*, C. Hurst & Co. Publishers, 2000.

⁴⁶ K. Krysiel, J. Wojnicki, *Partie i systemy partyjne państw byłej Jugosławii*, Pułtusk 2009, s. 186.

pod nazwą Nowa Słowenia. W rezultacie wynik wyborczy SLS nie był satysfakcjonujący, na listy kandydatów tej partii oddano jedynie 9,5% głosów (co dało w rezultacie 9 mandatów)⁴⁷.

Kolejne wybory w czerwcu 2004 roku odbywały się do Parlamentu Europejskiego, stanowiąc istotny próbiez popularności ugrupowań politycznych. W powyższej elekcji listy kandydatów SLS poparło 8,4% głosujących, co nie przełożyło się jednakże na mandat eurodeputowanego⁴⁸.

Wybory do Zgromadzenia Państwowego miały miejsce kilka miesięcy później, w październiku 2004 roku. Ugrupowanie ludowe zanotowało w nich kolejny spadek zaufania wyborców. Listy kandydatów SLS zostały poparte przez 6,8% głosujących (co tym razem przełożyło się na 7 mandatów)⁴⁹.

W elekcji do parlamentu słoweńskiego przeprowadzonej jesienią 2008 roku partia SLS po zawarciu bloku wyborczego ze Słoweńską Partią Młodych (SMS) uzyskała 5,21% głosów, razem wprowadzając pięciu deputowanych. Z analiz przebiegu wyborów wynika, iż największe poparcie wspólna lista wyborcza uzyskała w okręgach Ptuj i Novo Mesto, podczas gdy najmniejsze w okręgu Ljubljana Center⁵⁰. Ostatnie wybory do parlamentu odbyły się w listopadzie 2011 roku. Lista zgłoszona przez SLS uzyskała poparcie 6,9% biorących udział w elekcji. Sześciu deputowanych w nowej kadencji reprezentuje agrarystów⁵¹.

7.5. HSS – pomiędzy sojuszem a „własnym szyldem”

Analizując udział Chorwackiej Partii Chłopskiej w kolejnych kampaniach wyborczych, zarówno na szczeblu lokalnym, jak i ogólnopaństwowym, należy zauważyć dwie strategie przyjmowane przez władze ugrupowania. HSS w wyborach uczestniczyła bądź samodzielnie, bądź w ramach szerszych koalicji.

Pierwszy udział ugrupowania ludowego w wyborach do pierwszej izby Saboru miał miejsce w 1992 roku. Na listy kandydatów HSS oddało głosy ok. 4,3% biorących udział w głosowaniu, co przełożyło się na 3 mandaty. W następnym roku (czyli w 1993 roku) przeprowadzono wybory do Izby Żupanii. Powyższe wyniki elekcji ukazały mocne zakotwiczenie ugrupowania w środowiskach lokalnych, co zaowocowało uzyskaniem ok. 11,6% głosów. Przełożyło się to na 10 mandatów w drugiej izbie parlamentu (na ogólną liczbę 138)⁵².

⁴⁷ Należy zwrócić uwagę, iż w poprzedniej elekcji parlamentarnej oba ugrupowania (czyli SLS oraz SKD startująca samodzielnie) uzyskały razem 29 mandatów. A. Orzelska, *Słowenia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2000*, r. X, Warszawa 2002, s. 204.

⁴⁸ Na kongresie w listopadzie 2001 roku delegaci kongresu zdecydowali o powrocie do wcześniejszej nazwy ugrupowania – SLS.

⁴⁹ Zob. K. Krysieniak, *Słowenia*, [w:] *Partie i systemy partyjne...*, s. 184.

⁵⁰ Zob. A. Piątek, *Słowenia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2008*, r. XVIII, Warszawa 2010, s. 366–367.

⁵¹ <http://www.parties-and-elections.eu/slovenia.html>.

⁵² Zob. K. Krysieniak, J. Wojnicki, *op. cit.*, s. 93

W roku 1995 w Republice Chorwacji przeprowadzono operację militarnego przejścia kontroli nad całym terytorium państwa. Sukces militarny władze Chorwacji na czele z gen. Franjo Tudjmanem postanowiły „przekuć” w zwycięstwo polityczne. W przedterminowych wyborach (październik 1995 roku) mieszkańcy Republiki mieli wybrać Izbę Reprezentantów. Do tej elekcji HSS przystąpiła w szerszej koalicji z ugrupowaniami antytudzmanowskiej opozycji. W skład koalicji weszli: Chorwacka Partia Chłopska, Demokratyczne Zgromadzenie Istrii, Chorwacka Partia Narodowa, Chorwacka Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna oraz Chorwacka Słowońsko-Baranijska Partia. Stworzenie koalicji wyborczej okazało się udanym zabiegiem, ugrupowania trafiały do zbliżonego elektoratu, dzięki czemu głosy nie uległy rozbiciu. Łącznie listy koalicji poparło ponad 18,3% głosujących (co zaowocowało wprowadzeniem 10 reprezentantów)⁵³.

Kolejne wybory do Izby Żupanii miały miejsce w 1997 roku. W 16 z 21 żupanii koalicje przedwyborcze utworzyli HSS oraz HSLs (ówczesna główna siła opozycyjna). Na listy koalicji przypadło ponad 23% głosów, co przełożyło się na 16 mandatów dla koalicjantów, z czego 9 dla Chorwackiej Partii Chłopskiej.

Przed następnymi wyborami do Izby Reprezentantów przedstawiciele HSS weszli w skład szerszej koalicji, określanej od liczby uczestników „Czwórką”. W skład koalicji weszli: Chorwacka Partia Chłopska, Demokratyczne Zgromadzenie Istrii, Chorwacka Partia Narodowa oraz Partia Liberalna (będąca odłamem w HSLs). Na listy „czwórki” przypadło 15,5% głosów, co przełożyło się na 24 mandaty w pierwszej izbie Saboru. W ramach koalicji najwięcej mandatów przypadło ludowcom, którzy uzyskali prawo do obsady 16 miejsc w parlamencie⁵⁴.

Kolejne wybory do Saboru⁵⁵ odbyły się w listopadzie 2003 roku. Ugrupowanie chłopskie startowało w nich samodzielnie. Na listy z kandydatami HSS padło ponad 7,3% głosów (10 mandatów). Do wyborów parlamentarnych w listopadzie 2007 roku Chorwacka Partia Chłopska także zgłosiła samodzielne listy. Ugrupowanie zdołało utrzymać poziom popularności społecznej (tym razem na listy HSS zagłosowało 6,8% biorących udział w wyborach). Jednakże obecnie partia wprowadziła do Saboru jedynie 6 reprezentantów⁵⁶. Ostatnie wybory do parlamentu chorwackiego przeprowadzono w listopadzie 2011 roku. Ugrupowanie agrarne uzyskało ok. 3% głosów, co przełożyło się na wprowadzenie do Saboru jednego deputowanego. Ugrupowanie pozostało w opozycji do centrolewicowego rządu kierowanego przez lidera partii socjaldemokratycznej Zorana Milanovicia⁵⁷. Czas opozycji pozwolił na zbliżenie z największym ugrupowaniem opozycyjnym – HDZ, z którym partia agrarna zawarła porozumienie o współpracy politycznej⁵⁸.

⁵³ Zob. K. Krysieniak, *System polityczny Republiki Chorwacji*, Wydawnictwo WSB, Poznań–Chorzów 2007, s. 162.

⁵⁴ Zob. A. Orzelska, *Chorwacja*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2000*, r. X, Warszawa 2002, s. 46.

⁵⁵ Na mocy nowelizacji konstytucji z 2000 i 2001 roku parlament Republiki Chorwacji jest jednoizbowy. Izba Żupanii została zniesiona.

⁵⁶ Zob. K. Krysieniak, J. Wojnicki, *op. cit.*, s. 107, 186.

⁵⁷ <http://www.parties-and-elections.eu/croatia.html>.

⁵⁸ <http://www.hss.hr/>.

8. Podsumowanie

Partie agrarne stanowiły trwałe elementy mozaiki politycznej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej (szczególnie przed wybuchem II wojny światowej). Wynikało to przede wszystkim z rolniczego charakteru omawianej grupy państw (Polska, Węgry, Rumunia, Bułgaria, ówczesna Jugosławia). Jedynie Czechosłowacja już w latach dwudziestych XX wieku mogła być zaliczana do grupy państw przemysłowych. Po 1944 roku, gdy omawiany region znalazł się w strefie radzieckich wpływów, to właśnie agrariusze (wraz z socjalistami) byli głównymi rywalami komunistów w walce o polityczne wpływy. Po zdominowaniu scen politycznych przez ugrupowania komunistyczne przed agrariuszami pozostały dwie drogi wyjścia: stanie się ugrupowaniem satelickim bądź egzystencja na emigracji (przede wszystkim w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej). Partie satelickie związane z ruchem ludowym powstały w Polsce (casus ZSL), w Bułgarii (casus BZNS) czy Niemieckiej Republice Demokratycznej (casus DBD). Działalność emigracyjną kontynuowali natomiast politycy chłopscy z Polski, Węgier, Rumunii, Bułgarii czy państw jugosłowiańskich (Słowenia, Chorwacja). Po demokratycznym przełomie ustrojowym 1989 roku w omawianych państwach partie agrarne wznowiły działalność, jednakże nie odnotowały już takich sukcesów wyborczych jak 50 lat wcześniej. Było to związane ze zmianą pozycji ludności wiejskiej w życiu społeczno-politycznym omawianych państw, modernizacją procesów społeczno-gospodarczych, a także ze względu na sporą kłótniowość w obrębie elit ówczesnych ugrupowań chłopskich (casus węgierski i bułgarski). Najrozsądniejszym rozwiązaniem okazywało się szukanie wspólnych działań z ugrupowaniami chadeckimi (casus węgierski, słoweński czy chorwacki). Takie wspólne projekty polityczne pozwalały utrzymać resztki wpływów politycznych oraz przetrwać na scenie politycznej. Największe spadki popularności w latach dziewięćdziesiątych XX wieku odnotowały dwie istotne niegdyś ugrupowania agrarne – Partia Drobnych Posiadaczy na Węgrzech oraz Bułgarski Ludowy Związek Chłopski.

Streszczenie: Artykuł omawia kwestie ewolucji ugrupowań agrarnych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej. Przedmiotem analizy politologicznej poczyniono: Bułgarię, Rumunię, Węgry oraz dwa państwa postjugosłowiańskie – Słowenię oraz Chorwację. W odniesieniach pojawia się również casus polskich ugrupowań agrarnych. Partie te odgrywały znaczną rolę na scenie politycznej w międzywojennej Europie. Z jednej strony wyrażały interesy społeczno-gospodarcze oraz polityczne ludności wiejskiej, a w omawianym regionie reprezentowały istotną część społeczeństwa. Z drugiej – stanowiły ważny element systemów partyjnych, uczestnicząc w kolejnych wyborach lokalnych i parlamentarnych oraz tworząc gabinety rządowe. Zmiany modernizacyjne, ustrojowe i społeczno-gospodarcze po 1945 roku zmieniły znaczenie ugrupowań agrarnych. Po zdobyciu władzy w omawianych państwach przez partie komunistyczne ugrupowania agrarne były traktowane jako najpoważniejszy rywal. W rezultacie niezależne ugrupowania ludowe zostały zdelegalizowane, a ich przywódcy – St. Mikołajczyk w Polsce – musieli uciekać z kraju w obawie przed aresztowaniem, a inni – I. Maniu w Rumunii czy N. Petkow w Bułgarii – zostali aresztowani i skazani w sfałszowanych procesach. Sytuacja ugrupowań agrarnych

uformowała się w dwóch modelach – zachowano satelickie ugrupowania agrarne skupione wokół monopartii komunistycznej (Polska, Bułgaria) lub zdelegalizowano ugrupowania agrarne (Węgry, Rumunia). Ich działalność była kontynuowana przez część działaczy na emigracji. Po demokratycznych zmianach w 1989 roku zaistniała możliwość wznowienia legalnej działalności przez te ugrupowania. Artykuł omawia zróżnicowane scenariusze zmian organizacyjnych, a w mniejszym stopniu programowych. Partie ludowe ubiegały się o miejsca w wyborach lokalnych i parlamentarnych pod „własnym szyldem” (Polska, Węgry, Słowenia) bądź wybierały strategię budowy szerszej koalicji parlamentarnej – casus Konwencji Demokratycznej Rumunii czy partii w Chorwacji. Należy również wspomnieć o procesach zjednoczeniowych i dezintegracyjnych w omawianych ugrupowaniach, które skutkowały postępującą marginalizacją ruchu agrarnego na scenach politycznych.

Słowa kluczowe: rolnictwo, podziały społeczne, partie agrarne

Реституция и трансформация аграрных групп в странах Центральной и Восточной Европы

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы эволюции аграрных групп в странах Центральной и Восточной Европы. Эти партии сыграли значительную роль на политической арене в межвоенной Европе. Предметом политического анализа были Болгария, Румыния, Венгрия и два постюгославских государства – Словения и Хорватия. Статья отсылает также к случаю польских аграрных групп. Эти партии сыграли значительную роль на политической арене в межвоенной Европе. С одной стороны, они выражали социально-экономические и политические интересы сельского населения, а в данном регионе они составляли значительную часть общества. С другой – были важным элементом партийных систем, участвуя в последующих местных и парламентских выборах и создавая правительственные кабинеты. Модернизация, политические и социально-экономические перемены после 1945 года изменили значение аграрных групп. После того, как коммунистический режим пришел к власти в этих странах, аграрные группы стали считаться самым серьезным конкурентом. В результате независимые народные группы были запрещены, а их лидеры – С. Миколайчик в Польше, ему пришлось бежать из страны из-за страха ареста, а другие – Ю. Маниу в Румынии или Н. Петков в Болгарии были арестованы и осуждены в сфальсифицированных судебных процессах. Ситуация с аграрными группировками формировалась по двум моделям: спутниковые аграрные группы, сосредоточенные вокруг коммунистической монопартии (Польша, Болгария), или запрещенные аграрные группы (Венгрия, Румыния). Их деятельность была продолжена некоторыми активистами в изгнании. После демократических перемен в 1989 году эти группы смогли возобновить легальную деятельность. В статье рассматриваются различные сценарии организационных и, в меньшей степени, программных изменений. Народные партии боролись за места на местных и парламентских выборах под своим «собственным знаменем» (Польша, Венгрия, Словения) или выбрали стратегию для создания более широкой парламентской коалиции – пример Демократической конвенции Румынии или партии в Хорватии. Стоит также упомянуть процессы объединения и дезинтеграции в рассматриваемых группировках, которые привели к постепенной маргинализации аграрного движения на политических сценах. Модернизация, политические и социально-экономические изменения после 1945 года изменили значение аграрных групп.

Ключевые слова: сельское хозяйство, социальные подразделения, аграрные партии

Restitution and transformation of agrarian groups in the countries of Central and Eastern Europe

Abstract: The article discusses issues of the evolution of agrarian groups in the countries of Central and Eastern Europe. These parties played a significant role on the political scene in interwar Europe. The subject of political analysis was Bulgaria, Romania, Hungary and two post-Yugoslavian states – Slovenia and Croatia. The references also include the casus of Polish agrarian groups. These parties played a significant role on the political scene in interwar Europe. On the one hand, they expressed the socio-economic and political interests of the rural population, and in the region in question they constituted a significant part of society. On the other – they were an important element of party systems, participating in subsequent local and parliamentary elections and creating government cabinets. Modernization, political and socio-economic changes after 1945, changed the significance of agrarian groups. After the communist regime gained power in these countries, agrarian groups were treated as the most serious rival. As a result, independent people's groups were banned and their leaders – St. Mikołajczyk in Poland – he had to flee the country for fear of arrest, and others – I. Maniu in Romania or N. Petkow in Bulgaria were arrested and convicted in rigged trials. The situation of agrarian groups was formed in two models – satellite agrarian groups centered around the communist monopartite (Poland, Bulgaria) or agrarian groups (Hungary, Romania) were banned. Their activity was continued by some activists in exile. After democratic changes in 1989, it was possible for these groups to resume legal activity. The article discusses various scenarios of organizational and, to a lesser extent, program changes. People's parties competed for seats in local and parliamentary elections under "their own banner" (Poland, Hungary, Slovenia), or chose a strategy to build a broader parliamentary coalition – the case of the Democratic Convention of Romania or the party in Croatia. It is also worth mentioning the unification and disintegration processes in the groupings in question, which resulted in the progressive marginalization of the agrarian movement on political stages. Modernization, political and socio-economic changes after 1945 changed the significance of agrarian groups.

Keywords: agriculture, social divisions, agrarian parties

Bibliografia

- Antoszewski A., *Partie polityczne Europy Środkowej i Wschodniej*, Wydawnictwo Forum Naukowe, Poznań 2005.
- Balcer A., *Słowenia*, [w:] *Nowe kraje Unii Europejskiej*, red. D. Jędrzejczyk, Warszawa 2005.
- Benda L., *Systém politických stran v Maďarské republice*, "Politologický Časopis" 1998, nr 4.
- Benda L., *System partyjny Węgier*, [w:] *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski et al., Wydawnictwo UW, Wrocław 2003.
- Bryndas W., *Rumunia*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005.
- Bugajski J., *Political Parties of Eastern Europe: A Guide to Politics in the Post-Communist Era*, New York–London 2002.
- Darski J., *Rumunia. Historia, współczesność, konflikty narodów*, Warszawa (brw).
- Darski J., *Węgry*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2001–2002*, r. XI–XII, Wydawnictwo PAN, Warszawa 2004.

- Dziemidok-Olszewska B., *System polityczny Rumunii*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005.
- Fejtó F., *La fin des démocraties populaires. Les chemins du post-communisme*, Seuil, Paris 1992.
- Fejtó F., *A History of the People's Democracies. Eastern Europe Since Stalin*, Praeger Publishers, New York–Washington–London 1971.
- Fricz T., *Demokratyzacja, system partyjny i wyborczy na Węgrzech*, [w:] *Janusowe oblicze transformacji na Węgrzech. 1990–1998*, red. M. Schmidt, L.G. Tóth, Warszawa 2001.
- Garde P., *Vie et mort de Yougoslavie*, Seuil, Paris 1992.
- Gow J., *Slovenia and the Slovenes: A Small State in the New Europe*, C. Hurst & Co. Publishers 2000.
- Góralczyk B., *Węgry. Transformacja pokomunistyczna. 1990–2003*, Studio Wydawnicze Familia, Warszawa 2003.
- Hammerling Z., *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1893–1930*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1987.
- Holmes L., *Post-Communism. An Introduction*, Duke University Press, Durham 1997.
- Jackowicz J., *Bułgaria*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 1992*, Warszawa 1994.
- Jackowicz J., *Bułgaria*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 1997–1998*, r. VII–VIII, Warszawa 1999.
- Jackowicz J., *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej. 1988–91*, Warszawa 1993.
- Jackowicz J., *Bułgarski ruch ludowy (od zarania do końca II wojny światowej)*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007.
- Jackowicz J., *Partie opozycyjne w Bułgarii. 1944–1948*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1997.
- Kőrösényi A., *Węgierskie wybory parlamentarne. Rok 1990*, [w:] *Wybory i narodziny demokracji w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. J. Raciborski, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 1991.
- Koryn A., *Rumunia w polityce wielkich mocarstw 1944–1947*, Wrocław 1983.
- Koseski A., *Aleksander Stambolijski-przywódcą chłopów bułgarskich*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007.
- Koseski A., *Ludność wiejska w strukturze społeczeństw krajów Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007.
- Krysieniel K., *Słowenia*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005.
- Krysieniel K., *System polityczny Republiki Chorwacji*, Wydawnictwo WSB, Poznań–Chorzów 2007.
- Krysieniel K., Wojnicki J., *Partie i systemy partyjne państw byłej Jugosławii*, Wydawnictwo Aspra, Pułtusk 2009.
- Lech A., *Agraryzm w ruchu ludowym państw słowiańskich (1918–1939)*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007.
- Morawiec R., *Słowenia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 1992*, r. II, Warszawa 1994.
- New Europe. The Impact of the First Decade*, ed. T. Harmstone-Rakowska, P. Dutkiewicz, vol. 2, Warsaw: Institute of Political Studies, Collegium Civitas Press 2006.
- Orzelska A., *Chorwacja*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2000*, r. X, Warszawa 2002.
- Partie i systemy partyjne Europy Środkowej*, red. A. Antoszewski, P. Fiala, R. Herbut, J. Sroka, Wrocław 2003.

- Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005.
- Pavličević D., *Historia Chorwacji*, Wydawnictwo UAM, Poznań 2004.
- Piątek A., *Słowenia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2008*, r. XVIII, Warszawa 2010.
- Pioskowiak B., *Bułgaria*, [w:] *Partie i systemy partyjne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. M. Migalski, Wydawnictwo WSZiM, Sosnowiec 2005.
- Politics, Power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ed. K. Dawisha, B. Parrott, Cambridge, Cambridge University Press 1997.
- Communism in Eastern Europe*, ed. T. Rakowska-Harmstone, Indiana University Press, London 1984.
- Ramet S.P., *Democratization in Slovenia – the second stage*, [in:] *Politics, power and the struggle for democracy in South-East Europe*, ed. K. Dawisha, B. Parrott Cambridge 1997.
- Roszkowski W., *East Central Europe. A Concise History*, Warsaw: Instytut Studiów Politycznych PAN, Instytut Jagielloński 2015.
- Cet e'trange Post-Communisme: rupture et transitions en Europe central et oriental*, ed. J.Ch. Szurek, G. Mink, CNRS Edition, Paris 1992.
- Seton Watson H., *The East European revolution*, Westview Press 1985.
- Sobolewska-Myślik K., *Partie i systemy partyjne Europy Środkowej po 1989 roku*, Kraków 1999.
- Sowińska-Krupka A., *Rumunia*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. 2000*, r. X, Warszawa 2002.
- Szczepaniak M., Zyborowicz S., *Przebudowa ustroju politycznego na Węgrzech i w Czechosłowacji*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1995.
- Tanty M., *Bałkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2003.
- Turkowski R., *Agraryści czechosłowaccy w latach 1899–1935*, cz. 1: *Od narodzin w czasach Cesarstwa Austro-Węgierskiego do rozkwitu w okresie I Republiki*, Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2012.
- Turkowski R., *Agraryści czechosłowaccy w latach 1935–1938–1989*, cz. 2: *Od schyłku działalności w I Republice do emigracyjnej egzystencji na Zachodzie*, Wydawnictwo Aspra, Warszawa 2013.
- Wereszycki H., *Pod berłem Habsburgów. Zagadnienia narodowościowe*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1986.
- Party Formation in East-Central Europe*, ed. G. Wightman, Edward Elgar Publishing 1995.
- Willaume M., *Rumunia*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2004.
- Wojnicki J., *Kształtowanie się systemów wielopartyjnych w państwach Europy Środkowowschodniej 1989–2004*, Akademia Humanistyczna im. A. Gieyszтора, Pułtusk 2004.
- Wolff R. L., *The Balkans in Our Times*, Harvard University Press 1956.
- Yugoslavia and After. A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*, ed. D.A. Dyker, I. Vejvoda, Longman, London–New York 1996.
- Zyborowicz S., *Wybory parlamentarne na Węgrzech (8 i 29 maja 1994)*, [w:] *Polska i państwa sąsiedzkie. Wybory parlamentarne i prezydenckie w latach 1993–1995*, Wydawnictwo UAM, Poznań 1997.
- Żmigrodzki M., *Partie sojusznicze w państwach socjalistycznych. 1944–1980*, PWN, Warszawa 1988.
- Żmigrodzki M., *Przeobrażenia polityczno-ustrojowe i sąd konstytucyjny w Bułgarii*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1997.
- Żmigrodzki M., *System partyjny LRB*, PWN, Warszawa 1977.
- Żurek P., *Chorwacka Partia Chłopska w XX wieku*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie. Narodziny i rozwój*, t. 1, Pułtusk–Warszawa 2007.